

АБДЫРАЕВА Н.С.

¹КГУСТА им.Н.Исанова, Бишкек, Кыргызская Республика

ABDYRAEVA N.S.

¹KSUCTA n.a. N.Isanov, Bishkek, Kyrgyz Republic
gala872@mail.ru

**«ШААРКУРУУ-ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО-URBAN PLANNING» ТЕРМИНДЕРИНИН
НЕГИЗИ ЖАНА КОЛДОНУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

**ОСНОВЫ И ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ «ШААРКУРУУ-
ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО-URBAN PLANNING»**

**BASICS AND PROBLEMS OF USING THE TERMS «ШААРКУРУУ-
ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО-URBAN PLANNING»**

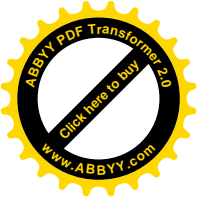
Кыргыз тилинде айрым терминологиялык тутумдардын лингвистикалык негиздерин иштеп чыгуу боюнча бир катар иштер жасалган. Бирок, архитектуралык-курулуш терминдеринин лексика-семантикалык, грамматикалык жана башка өзгөчөлүктөрү, анын адабий тилдин өнүгүшүндөгү орду дагы деле болсо изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып аткандыгын көрсөттү. Бул көйгөйдү кеңири жана ар тараптуу лингвистикалык аспекти чечүү бир гана терминология үчүн эмес, жалпы эле кыргыз тил илими үчүн маанилүү илимий мааниге ээ болууда. Андыктан бул макалада каралуучу маселелердин актуалдуулугун дагы бир ирет аталган көйгөй терең мааниге ээ экендигин айгинелейт.

Өзөк сөздөр: термин, көйгөй, шааркуруу, чектөө, талкуу, сүрөттөө, маани, имарат, сөз жасоо.

В кыргызском языке по разработке лингвистических основ тех или иных терминологических систем проделаны ряд работ. Однако показ лексико-семантических, грамматических и других особенностей строительной терминологии, ее место в развитии литературного языка остается все еще вне поля зрения исследователей. Решение данной задачи в широком и всестороннем лингвистическом аспекте приобретает важное научное значение не только для терминологии, но и для кыргызского языкознания вообще. Этим и определяется актуальность избранной нами темы.

Ключевые слова: термин, проблема, градостроительство, ограничение, обсуждение, описание, значение, здание, словообразование.

In the Kyrgyz language, a number of works have been done to develop the linguistic foundations of certain terminological systems. However, showing the lexical-semantic, grammatical and other features of construction terminology, its place in the development of the literary language remains outside the field of view of researchers. The solution of this problem in a broad and comprehensive linguistic aspect is acquiring important scientific significance not only for terminology, but also for Kyrgyz linguistics in general. This determines the relevance of the topic we have chosen.

Key words: term, problem, urban planning, restriction, discussion, description, meaning, building, word formation.

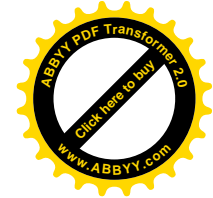
Заманбап шарттарда жаңы терминдин пайда болуу процесси, ошондой эле ал термин андан ары жалпы колдонуучулар тарабынан тез арада активдүү колдонулуп, бир нече сөздүктөрдө бекем орун алышына жана практикалык өз кызматын аткара башташына узак убакыт талап кылынат.

Жаңы терминдин практикада пайда болушунда аны өткөн жылдарда басылып чыккан сөздүктөрдөгү синонимин же башка чет тилдердеги которулушуна салыштыруу жүргүзүлөт. Бул болсо жаңы терминдин өзгөрүү динамикасын жана андагы камтылган сөздүн маани-маңызын байкоого, аны терең изилдөөгө мүмкүндүк берет. Айрым терминдер сөздүктө бекем орун алганга чейин маанилүү өзгөрүүлөргө дуушар болушат, кээде активдүү колдонуудан чыгып калган фактылар да кездешет. Жаңы терминди түзүү үчүн авторлор аң-сезим кабыл алган сезимдердин, образдардын негизинде белгилүү бир жаңы түшүнүктүн жана образдын пайда болушунан башташат. Образ сапаттарды, мүнөздөмөлөрдү лексикалык мүнөздөөнүн жана аларды эс тутум "сөздүк куржун" менен салыштыруунун натыйжасында пайда болот. Жаңы терминдердин пайда болушунун эң маанилүү баскычы болуп образдан түшүнүккө ырааттуу өтүүсү эсептелет. Ал үчүн образды жана түшүнүктү жаратуучу сезимдердин белгилүү бир тобун башка көрүнүштөрдөн бөлүп алуу зарыл. Башкача айтканда, терминди пайда болушуна эң маанилүү маалыматтык операция – *баса белгилеп көрсөтүү* же *чектөө* эсептелет. Жаңы пайда болгон терминдин негизиндеги сезим агымынын таасири астында адамдын аң-сезиминин кабыл алуусундагы пайда болгон алгачкы образдар тобунун ар түрдүүлүгүнөн өзүнчө бөлүп алуу маанилүү. Терминдин пайда болушу үчүн мээде мурунтан эле чагылдырылган образдар менен салыштыруу операциясы маанилүү. Жалпысынан, термин образдардын чоң тобунун негизинде түзүлүшү мүмкүн. Жаңы пайда болгон термин сөз түрүндө калыптанышы үчүн белгилүү бир убакыт өтүшү керек. Ага ылайык, сөздөрдүн саны, албетте, түшүнүктөрдүн санынан аз болушу абзел. Болбосо, тил ийкемдүүлүгүн жана экспрессивдүүлүгүн жоготуп, андагы сөздөрдүн саны абдан көбөйөт. Ар кандай тилдерде түшүнүк менен сөздүн катышы ар башка. Ар түрдүү тилдеги түшүнүктөрдүн жана сөздөрдүн сандык байланыштарын изилдөө чоң кызыгууну жаратары талашсыз.

Окумуштуулардын изилдөөлөрү көрсөткөндөй, тилдеги сөздөрдүн саны, түшүнүктөрдүн санына байланыштуу, бул болсо баарлашуунун ыңгайлуулугуна жана белгилүү бир темадагы компромисске алып келет - бир сөз ар кандай көп мааниге ээ болсо да терминдин мазмунуна жараша аталып, түшүнүктөрдү берет. Башкача айтканда, каралып жаткан маселеге кандай гана мамиле болбосун, тилде бүдөмүк жактар бар жана практикада сөздөрдүн саны жана түшүнүктөрдүн саны дал келбеши керек деген талаш жыйынтыкка алып келет.

Эрежеге ылайык, терминдин бир тармактан экинчи тармакка өтүшү дайыма жүрүп турат. Өз кезегинде, так терминологиялык чектердин бүдөмүк болушуна алып келет. Бул болсо, жаңы терминдин баштапкы сунушталган варианты катуу сакталбай калышына жана кийин өзгөртүлгөн вариантынын колдонулушуна алып келиши ыктымал. Мындай процесс тигил же бул терминдин колдонууга чейин табигый жол менен практика жүзүндө өткөн учуру өтө маанилүү. Практикалык колдонууда, кесиптик тилде да жаңы терминдердин пайда болушу - тил илиминин мыйзамдарына ылайык жүзөгө ашырылат. Илимий-техникалык чөйрөдө кесиптик тилдер менен күнүмдүк баарлашуу тилдеринин ортосунда чек ара так болбосо дагы, алар терминдердин маанисин бир кыйла өзгөрүүгө алып келет (мисалы абак, арка, кыш).

Ар кандай ой-пикирлерди жана билдирүүлөрдү түшүнүү, негизинен, кабыл алынган маалыматтын маани-маңызын түшүнүүнүн жана ишенимдүүлүгүн аныктайт, алар менен баарлашуу процессинин катышуучулары өз ара жеке жана жалпы көз-караштарын билдиришет. Ушундай баарлашуу процессинде жаңы термин алгач жолу айтылса, кулакка

«өөн угулат», ал айрым учурларда тез тарап кетет, айрым учурларда унутта калат (мисалы: үн алгы, сын алгы, дарс сабак, дагда сабак).

Термин деген сөздүн түпкү теги латын тилиндеги “terminus” деген сөздөн келип чыкканы, мааниси “чек”, “белгиленгенден ашпоо” деген мааниге ээ болгондугу бекеринен болбосо керек. Сунушталган терминге карата коюлган талаптар катарында чектөөлөр терминдин өзгөчөлүктөрүн баяндап, мүнөздөп, сүрөттөп, ошону менен катар контекстке бир аз гана көз карандылыгы, тутумдуулугу, стилистикалык бейтараптуулугу менен айырмаланып жана терминге мүмкүн болушунча семантикалык жана өзгөчөлөнгөн мазмундук касиеттери эсептелет.

Айрым учурларда термин жеке ойлоп-табуучунун же негиздөөчү топтун чечими менен ыйгарылат. Мисалы: «ксерокс» - деген сөз кыргыз тилинде «көчүрмө», орус тилинде «копия» деген түшүнүктү берет, ал эми «ксерокс» деген сөздүн мааниси америкалык «xerox» компаниясынын «көчүрүүчү аппарат» деген маанини билдирет. Бирок колдонуучулардын басымдуу бөлүгү «ксерокс кылып бер, ксерокс керек» деп колдонушат.

Кесиптик терминдерди туура калыптандыруу маселеси - бул табигый илимге негизделген илимдин жана техниканын өнүгүү процессиндеги сөз жасоо процесси. Биз карап жаткан “шааркуруу” термини бул мурунку колдонуудагы сөз ресурстардагы эки көз карандысыз сөздөрдүн айкалышынан келип чыккан: т.а. шаар (зат атооч)+куруу (этиштин белгисиз формасы)=шааркуруу.

Терминология маселелерине лингвистика, семиотика жана философия жаатында көптөгөн изилдөөлөр арналган. Техникалык жана филологиялык илимдерде «Шааркуруу-Градостроительство-Urban Planning» илимий терминдерди түзүү жана колдонуу маселеси сунушталат. Техникалык илимдерде терминдер көбүнчө гуманитардык илимдерге караганда конкреттүү болушу талап кылынат. Тигил же бул терминди иш жүзүндө колдонуу алардын атайын жана күнүмдүк колдонулушунун ортосунда алмашууга алып келет.

Кыргызстанда мамлекеттик тилди өнүктүрүүдө жаңы терминдердин пайда болуу жана калыптануу процесси өзгөчө мааниге ээ. Жаңы термин пайда болуу учурунда аны колдонууну жайылтуу процесси ар кандай жагдайлар менен аныкталат. Учурда жаңы технологиялардын жана инновациялардын бир катар жаңы багыттары тездик менен өнүгүүдө, мисалы, архитектуралык-курулуш индустриясында жаңы мультикурулуш материалдары өндүрүлүп (алукобонд, интарсия, рельефтик плиткалар), бардык курулуш тармактарында колдонулууда. Долбоорлоо иштери да компьютердик программалар (ЛИРА-САПР, GIS, Архикад) аркылуу сапаттуу жана кыска убакыттын ичинде аткарууга мүмкүндүк берүүдө. Эл аралык шааркуруу, архитектура-курулуш, дизайн сынактарында катышууда долбоордук иштерди тааныштыруу орус же англис тилдеринде өткөрүлүп келет. Кыргыз элинин байыртадан бери сактап келе жаткан баалуулуктарын: тарыхыбыз, тилибиз, динибиз, маданиятыбыз, салт-саанабыз, тарыхый эстеликтери тууралуу маалыматтары улуттук деңгээлде - кыргыз тилинде даярдалып, андан соң эл аралык тилдерде берилсе оң болмок.

Кыргызстандын көчмөн жашоо образынан отурукташууга өтүшү тездик менен жаңы турмуш-тиричилигине, инфракурамга, илимий-техникалык прогресске алып келип, аны менен бирге жаңы сөздөрдүн жана терминдердин пайда болушуна алып келди (курулуш, архитектура, транспорт, байланыш, медицина, билим жана илим, маданият жана спорт ж.б.).

Азыркы этапта архитектуралык-курулуш терминологиясынын өнүгүшү технологиянын, химиянын, математиканын, физиканын, компьютердик технологиянын жана архитектуранын жетишкендиктери менен тыгыз байланыштуу. Андыктан, архитектуралык-курулуш терминдеринин курамы жалаң курулуш терминдери менен гана чектелет деген пикир туура болбойт. Учурдагы курулуш тармагын өнүктүрүүнүн абалы илимдин, инновациянын жана техниканын жетишкендиктери менен тыгыз байланышта болгондуктан, архитектуралык-курулуш терминдеринин курамын долбоорлоодон баштап, курулуш аяктаганга чейин жана колдонулуп жаткан техникалык каражаттардын аттары, физикалык математикалык, техникалык, химиялык, геодезиялык жана башка түшүнүктөрдү билдирген терминдер менен бирдей талдоо керек.

Дүйнөлүк процесстерге жана окулмалар аралык изилдөөлөрдүн өнүгүшүнө байланыштуу, терминдерди унификацияга (бир типке) келтирүү боюнча талаптар биринчи орунда турат. Кыргыз архитектуралык-курулуш терминологиясы башка терминологиялар менен катар кыргыз адабий тилинин лексикасынын ажырагыс бөлүгү катары интенсивдүү өнүгүүдө. Бул өнүгүү илимде жана техниканын жетишкендиктерин архитектурада, курулушта колдонуу - лексиканын жаңы терминдер менен байышына алып келгени азыркы этапта өзгөчө ачык байкалат. Бизге маалым болгондой, куруучу кесиби эң байыркы кесиптердин бири, ошондуктан архитектура-курулуш терминологиясы материалдык жактан бай.

Кыргызстандын аймагында тарыхый-архитектуралык эстеликтердин (Ак-Бешиш, Кызыл-Суу конушу, Бурана мунарасы, Кошой-Коргон, Манас күмбөзү, Күрмөнтү үңкүр комплекси, Таш-Рабат, Кең-Кол мүрзөсү, Ош, Өзгөн, Шоро-Башат, Саймалы-Таш, Мавзолей Шах-Фазил ж.б.) азыркы мезгилдерге чейин сакталып калышы - бул дагы бир ирет жергебизде байыркы мезгилдерден тартып эле архитектура жана курулуш болгондугун тастыктап турат. Илгери чеберлер, усталар архитектуралык искусство, курулуш материалдарын даярдоо ыкмаларын, өз билимдерин катуу кутуялуулукта сактап келишкени белгилүү [1].

Манас күмбөзү тууралуу:

Жети миң эркеч бир кырып,

Кыш бышырып бек салды,

Жети кылым өткүчө,

Жетигимдин күмбөзү,

Бузулбай турсун деп салды,

Алты миң эркеч бир кырып,

Кыш кайнатып бек салды,

Алты кылым өткүчө,

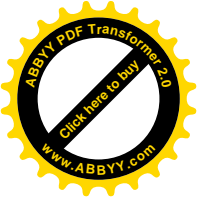
Айкөлүмдүн күмбөзү бузулбай турсун деп салды (С.Каралаев) [2].

Курулуштун сыры, пландаштыруунун ыкмалары жана методдору, алардын көркөм чечими, боёктордун химиялык курамы жана тарыхый курулуштарды курууга байланышкан башка маселелери соңку мезгилге чейин белгилүү болгон эмес. Бирок убакыттын өтүшү менен бул сырлар ачылган. Албетте, бул архитектуралык-курулуштун терминологиясында чагылдырылган, бул болсо өз кезегинде, адабий тилдин ушул лингвистикалык негизинде изилдөөнү талап кылат.

Заманбап кыргыз архитектуралык-курулуш терминологиясы байыркы замандардан тартып тилдин өнүгүшүнүн бардык тил эрежелеринин негизинде иштелип чыгып, ошону менен байма-бай байып жана андын ары да келе жатканы белгилүү. Натыйжада, куруучулардын кесиптик тили, б.а. архитектуралык-курулуш терминологиясы орус тилинде түзүлгөн. Окутуу да орус тилинде жүргүзүлүп келет.

Кыргыз архитектура-курулуш терминологиясы - кыргыз тилинин ажырагыс бөлүгү катары өзүнүн өнүгүшүн тээ алыскы байыркы мезгилдерде баштаган. Элибиздин коомдук-саясий, экономикалык өнүгүүсү тилде гана эмес, анын архитектура-курулуш терминологиясында да чагылдырылган. Анын негизги фонду жалпы түрк тектүү терминдерден түзүлгөндүгүн белгилей кетүү керек. Мисалы, боз үй, кереге, кыш, сарай, чий, устун, шып, очок, камыш, араа, курук жана башкалар. Ушул жана ушул сыяктуу терминдер узак өнүгүү жолунан өтүп, бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Жогоруда айтылгандардын бардыгы кыргыз тилинин архитектура-курулуш терминологиясынын өнүгүшүнүн күчтүү фактору болуп саналат.

Айрыкча илимий-техникалык чөйрөдөгү жаңы түшүнүктөрдү тандоо акырындык менен жүрөт. Алгач, жаңы түшүнүктү тактап, аныктап алуу керек. Аны белгилүү бир сөз менен белгилөө үчүн бир нече адамдын ушул түшүнүккө карата кызыгуусу жана макулдугу керек. Жаңы сөздөрдүн жана андан кийин терминдердин пайда болушуна кызыкдар топтун катышуусуз мүмкүн эмес. Ал эми терминдин андан ары байланыш (коммуникация) каражаты катарында өз кызматын активдүү аткарып кетиши үчүн убакыт жана практикалык

тажрыйба керек. Терминди иштеп чыгууга кеткен убакыт ар кандай болушу мүмкүн. Ылдам өнүгүп жаткан билим чөйрөсүндө бул процесс тез жүрөт. Жаңы түшүнүк берүү жана аны терең чечмелөө процесси өтө жай жүрөт. Ошол эле учурда, жаңы термин так эмес жана чектери аныкталбай берилсе, узак убакыт бою олжу-солжу абалда калат, б.а. термин сыноо жана күтүү процессинен өтөт. Ар бир жаңы сунушталып жаткан термин алгач сыпаттама, анын касиеттерин сүрөттөө аркылуу берилет. Билимдин жаңы чөйрөсүн аныктаган түшүнүктөрдү аныктоодо, биринчи кезекте анын эң маанилүү жана жалпы белгилерди автоматтык түрдө бөлүп көрсөтүү мааниге ээ. Андыктан, ар кандай маанилерди тактоо менен байланышкан терминдердин өнүгүү динамикасына карап көрөлү. «Шааркуруу-Градостроительство-Urban Planning» эки сөздөн турган терминдер менен мүнөздөлөт жана ыңгайлуу, маалыматтуу. Каралып жаткан терминдер тексттерди ашыкча жүктөөдөн сактап калат жана майдалап бөлүүнү талап кылбайт.

Жаңы терминдер башка тилдерден алынып келинет же кээде авторлор тарабынан сунушталат. Атап айтканда, терминдин баштапкы мааниси убакыт өткөндөн кийин такыр башкача чечмеленип калгандыгы да учурайт. Терминдерди башка тилдерден которуу көбүнчө алардын баштапкы маанисин өзгөртөт, кыскартат, атүгүл бурмалайт. Мындай мисал "бург" термининин тегерегинде кездешет. Тарыхый "бург" термини алгач "чепти" билдирген, кийинчерээк шаар деген мааниге өткөн (Гамбург, Бранденбург, Мадебург, Страсбург (Франция), Люксембург ж.б.). Алгач, Россияда өлкөгө "европалык макамды" берүү үчүн "бург" терминин Петр I киргизген. Натыйжада Санкт-Петербург, Екатеринбург, Оренбург жана Шлиссельбург шаарлары. Ошентип, "бург" деген немец тилинен кирген терминдин алгачкы "чеп" деген мааниси өзгөрүп, "шаар" деген мааниге өзгөрүп калган.

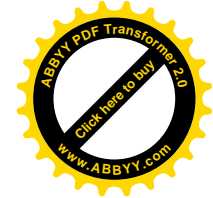
«Город» сөзү «тосмо», «курчалган жер» деген мааниге ээ болуп, славян эли өзүнүн курчоого аймагын «ограда» деп атаган. Ошондой эле тектеш славян тилдерине: болгар тилинде — градът, чех тилинде — hrad, поляк тилинде — grod. Түпкү теги: городской, горожанин, городить. Мындан «градостроительство» термини келип чыккан. «Градостроительство» - шаарларды пландоонун жана куруунун теориясы жана практикасы, ошондой эле архитектуранын жана курулуштун тармагы катарында калк отурукташкан аймактардын кызматтык-практикалык (экономикалык, демографиялык, курулуш-техникалык, санитардык-гигиеналык) жана эстетикалык (архитектуралык-көркөм) маселелерин комплекстүү чечүүчү катары аныкталат[3].

«Градостроительство» энциклопедиялык сөздүккө ылайык шааркуруу - бул шаарды пландаштыруунун жана өнүктүрүүнүн теориясы жана практикасы. Шааркуруу социалдык-экономикалык, курулуш-техникалык, архитектуралык-көркөм, санитардык-гигиеналык маселелердин татаал комплексин камтыйт. *Жергиликтүү шарттарды, архитектуралык ансамблдерди курууну, ландшафттык архитектураны жана баикаларды эске алуу менен үзгүлтүксүз пландаштыруу (тик бурчтук, радиалдык-тегерек, желдеткич формасында ж.б.) шаарларды пландаштырууну жана өнүктүрүүнү жөнгө салат [4].*

С.И.Ожеговдун сөздүгү боюнча «градостроительство» - бул шаарларды долбоорлоо жана куруу искусствосу; сөздүн уңгусу: -град-; интерфикс: -о-; уңгусу: -стро-; суффикстер: -и-тель-ств; мүчөсү: -о.[5].

Шааркуруу, илимдин жана практиканын тармагы катары, миндеген жылдар бою топтолгон чыгармачыл тажрыйба жана каада-салттар, теориялык концепциялар жана практикалык натыйжалар менен камсыз болгон. Заманбап шааркуруу ишинин объектиси болуп транспорттук жана инженердик коммуникациялар менен толук камсыздалган, өз ара байланышкан материалдык жана мейкиндик объектилеринин жыйындысы, ошону менен катар аймактык түзүлүшүндө ар кандай деңгээлдеринде жашоо-тиричилик чөйрөсүн түзүүчү табигый элементтери толук менен уюштурулган инфракурам эсептелет. Дүйнөдөгү алдыңкы компаниялардын көпчүлүгүнүн кеңселери, ири банктар жайгашкан имараттары жана эң интенсивдүү турак-жай курулушу мегаполистерде орун алган.

Заманбап архитектура өзүнүн өнүгүшүнө илимий-техникалык чөйрөдө, маданиятта, коомдо, айлана-чөйрөдө жана экономикада болуп жаткан эң татаал процесстерге милдеттүү. Коомдо ар дайым жаңы социалдык моделдер жаралып, жүзөгө ашырылууда, бул өз

кезегинде мейкиндик түзүлүштөрүндө өзгөрүүлөрдү пайда кылат. Бул болсо шаарлардын жана калктуу конуштардын эволюциялык мүнөзү. Ошентип, ар бир коом өзүнүн мейкиндик практикасын калыптандырат, өзүнүн таанымал архитектуралык жана мейкиндик ченемдерин иштеп чыгат, анын аркасында коомдук өзгөрүүлөрдү башкарууда кайтарым байланыш түзүлөт.

1917-жылдагы революциядан кийин Совет өкмөтү үч маселени чечкен:

- 1) жаңы жергиликтүү бийлик органдарынын түзүү;
- 2) өлкөнүн административдик-аймактык бөлүнүшүн аныктоо;
- 3) өлкөнү индустриялаштыруу пландарына ылайык социалисттик конуштарын түзүү, жайгаштыруу жана социалдык шаардын концепциясын түзүү. 1920-жылдардын аягында СССРде өлкөнүн ар кайсы аймактарында жаңы социалисттик шаарларды пландаштыруу боюнча комиссиялар түзүлгөн. 1930-1940-жылдардагы "шааркуруу" термини "шаарды пландоо" жана "шаардын архитектуралык уюму" деген түшүнүктөргө орун берет. 1945-жылы "шааркуруу" термини советтик архитекторлордун кесиптик лексиконуна кайтып келген, бирок башкача түшүнүктө [6].

"Шааркуруу" монографиясынын автордук жамааты кириш сөзүндө: "XIX кылымдын ортосунан баштап шааркуруу - искусство катарында "оройлонуп", техникалык жабдуу жана шаардык көрктөндүрүү үзгүлтүксүз өркүндөп турду" деп белгилеген. Ал эми "СССРде ыңгайлуу гана эмес, ошондой эле кооз шаарларды куруу үчүн бардык шарттар түзүлгөн" [7].

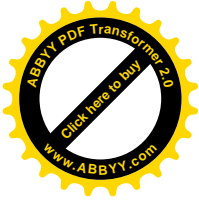
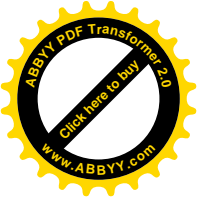
Ар бир тилдин лексикасы өзүнө гана таандык эмес, ошондой эле башка тилден кабыл алынган сөздөрдөн тургандыгы белгилүү. Мындай көрүнүш кыргыз тилинин архитектуралык-курулуш терминологиясына дагы тиешелүү. Бүгүнкү күнгө чейин уланып келе жаткан кыргыз элинин коңшу элдер менен болгон экономикалык, маданий байланыштары ар дайым тилде чагылдырылып келет. Убакыттын өтүшү менен ар кандай тилдерден кабыл алынган терминдердин саны кыргыз архитектуралык-курулуш терминологиясынын түзүмү тынымсыз көбөйүп турган.

Кыргыздар менен казактардын ортосунда байыртадан бери тарыхый байланыш сакталып келет. Казак тилинде "шааркуруу" - "кала кырылышы" деп айтылат. Тыгыз маданий жана адабий каада-салттар жаңы "калаа-шаар" термининин түзүлүшүнө таасирин тийгизди. Кыргыз тилинде «шаар» жана «калаа» синоним катары эки вариантты колдонушат.

Кыргыз тилинин, анын ичинен архитектуралык-курулуш терминдеринин байышына орус тили чоң таасирин тийгизген. Учурда орус тили эл аралык сөз байлыгын байытуунун, илимдин жана маданияттын түшүнүктөрүн жана терминдерин бүткүл планетага жайылтуунун эң маанилүү булагы катары өз кызматын аткарып, улуттар аралык тил катары колдонулуп келет. Кыргызстанда орус архитектурасынын кыргыздардын улуттук курулушуна таасири күчтүү. Россиядан ар кандай курулуш материалдары - цемент, плитка, туш кагаз, лак, эмаль, арматура ж.б. келет. Көптөгөн имараттар жаңы ыкма жана долбоорлоо жолу менен курула баштады. Мунун бардыгы кыргыз архитектуралык-курулуш терминологиясын жаңы терминдер менен толуктоого түрткү берүүдө. *Орус-улуттар аралык сөздөрдү кабыл алуу менен алектенген кыргыз окумуштуулары хронологиялык түрдө аларды үч мезгилге бөлүп карайт:*

1. XIX кылымдын экинчи жарымынан кийинки мезгил жана XX кылымдын башталышы, б.а. Октябрь социалисттик революциясына чейин.
2. Октябрь социалисттик революциясынан кийинки мезгил - Совет доору.
3. Эгемендүүлүккө ээ болгон күндөн азыркы күнгө чейин [8].

Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин кыргыз элинин турмушунда олуттуу өзгөрүүлөр болду. Айыл-чарба, өнөр-жай, маданият, билим берүү жана илим жана башка тармактар тездик менен өнүгө баштады. Кыргыз курулушунда олуттуу жылыштар болду. Жашоо шарттарын жакшыртуу маселелерине өзгөчө көңүл бурулуп, заманбап архитектуранын талаптарына жооп берген ар кандай курулуш материалдарын чыгарыла баштаган. Шаарларда жана айылдарда көптөгөн курулуш уюмдары жана кооперативдер түзүлгөн. Жаңы заводдор жана фабрикалар курулуп, көп кабаттуу үйлөр, заманбап айылдар

жана шаарлар курулган. Кыскасы, бүгүнкү Кыргызстан зор курулуш аянтчасына айланган өлкө десек жаңылышпайбыз.

Ушундай коомдук өнүгүү факторлордун бардыгы кыргыз тилинде архитектуралык-курулуш терминологиясынын өнүгүшүндө көрүнүктүү из калтырды. Барган сайын жаңы терминдер киргизилип жатат. Орус тилинен жана башка чет тилдеринен кыргыз архитектуралык-курулуш терминологиясынын андан ары өнүгүшүнө негиз болгонун баса белгилөө керек. Мындайча өз ара айкалыштырып кабыл алуу процесси кыргыз тилинде сөз жасоочу элементтерди активдештирөөдө маанилүү роль ойноду.

Азыркы мезгилге чейин ар түрдүү объективдүү жана субъективдүү себептерлен улам кыргыз тилинин архитектуралык жана шааркуруу терминологиясын изилдөөгө өзүнчө атайын илимий-теориялык изилдөө арналган эмес. Ошол эле учурда, курулуш индустриясы тездик менен өнүгүп, анын түзүмүндө жаңы курулуш конструкциялары, материалдары пайда болуп, «асман тиреген» имараттар, шаарлар курулууда. Өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнүн локомотиви болгон курулуш тармагында жаңы түшүнүктөрдүн жана терминдерди пайда болушу менен коштолууда.

Өлкөбүздөгү жана чет элдик окумуштуулардын аталган темага арналган илимий эмгектерин изилдөөнүн жана анализинин негизинде, ошондой эле алардын эмгектерин салыштыруу жана тектештирүү жолу менен сунушталат. «Терминдер сөздөрдү түзүүнүн байыркы ыкмаларынын бири аркылуу түзүлөт, б.а. жаңы түшүнүктү билдирүү үчүн өз алдынча турган сөздөрдү кошуу жолу менен» - деп профессор Б.Орузбаева билдирген. Ага ылайык "градостроительство" терминине калькирлөө колдонулаган, натыйжада "градостроительство" термини "шааркуруу" деп которулган (шаар - зат атооч, куруу - этиштин белгисиз формасы); ал эми «Urban planning» - шаарларды пландоо же шаарды долбоорлоо дегенди билдирет.

Курулуш, архитектуралык-шааркуруу багыттары боюнча сөздүктөрдү чыгаруу иштери улантылып келүүдө, бирок учурда кыргыз тилиндеги архитектура жана курулуш тармактары боюнча лексикалык катмарлар калыптанууну баштан кечирип келет. Андыктан архитектура, шааркуруу лексикасынын (терминдеринин) калыптанышы үчүн аталган тармактар боюнча жаңы терминдердин пайда болуусу атайын илимий изилдөөнү, систематизациялоону жана окулмалар аралык окууну, ошондой эле терминдерди практикалык колдонууну эске алуу менен илимий-теоретикалык негиздерин иштеп чыгууну талап кылат.

Адабияттар тизмеси

1. Кыргыз тарыхы боюнча кыскача энциклопедия [Текст]. - Бишкек: 2003.
2. Каралаев С. «Манас» эпосу [Текст] / С.Каралаев. – Бишкек: Турар басмасы, 2010.
3. Орус тилинин этимологиялык сөздүгү [Текст]. - М.: 2003.
4. Касьянов В.Ф. Чоң россиялык энциклопедия [Текст] / В.Ф.Касьянов, А.Н.Шукурова. - М.: 2004.
5. Ожегов С.И. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю.Шведова. – М.: 1949-1992.
6. Угрюмова Н.Ю. Кыргызстандын аймагындагы шаарлардын түптөлүү тарыхы жана өнүгүүсү [Текст] / Н.Ю.Угрюмова // «КОСУ жарчысы» журналы. - 2016. - Том 16. - №8. – 20-б.
8. Муксинов Р.М. XVII-XX к. башындагы Кыргызстандын архитектурасы (эволюция, типология, аймактык өзгөчөлүктөр) [Текст] / Р.М.Муксинов. - М.: 1995.